The Nature of Indian Theatre: Tradition and Experimentation

भारतीय रंगभूमीचे स्वरूप: परंपरा आणि प्रयोगशीलता

Research Review Journal of Educational and Physical Excellence
double-blind peer-reviewed and refereed online bi-annual Journal
ISSN (online): XXXX-XXX (applied)
Vol-1 No.1(Jan-Jun 2026) 6-10
©The Author(s) 2026
https://rrjepe.in/

Received: 13 Oct, 2025
Revised: 18 Nov, 2025
Accepted: 24 Nov, 2025
Published: 20 Feb, 2026

*Nirav M. Patil

Shri. Maharani Tarabai Govt. College of Education, Kolhapur

Abstract: *Indian theatre is regarded as a powerful reflection of the country's cultural, social, and intellectual life. Beginning in ancient times with the Sanskrit dramatic tradition, Indian theatre gradually evolved across various regional languages. Its journey can be traced through multiple stages such as folk theatre, devotional drama, traditional theatre, and modern experimental theatre. Deeply rooted in tradition, Indian theatre has served as a strong medium for expressing social values, beliefs, conflicts, and human emotions. In the post-independence period, Indian theatre adopted new ideological and experimental directions. Plays with realist, existential, social, and political themes gave a fresh orientation to theatrical practice. The emergence of Third Theatre, street theatre, experimental drama, and the modern reinterpretation of folk forms made theatre more people-oriented and dynamic. Through these experimental approaches, theatre moved beyond mere entertainment and emerged as an effective medium for creating social awareness. This paper attempts to examine the nature of Indian theatre by highlighting the interrelationship between its traditional roots and modern experimental practices. It offers a detailed overview of how Indian theatre has played a significant social role by harmonizing tradition with innovation.*

Keywords: *Indian theatre, dramatic tradition, experimental drama, folk theatre, Third Theatre*

Abstract in Marathi Language: *भारतीय रंगभूमी ही देशाच्या सांस्कृतिक, सामाजिक आणि वैचारिक जीवनाचे प्रभावी प्रतिबिंब मानली जाते. प्राचीन काळापासून संस्कृत नाट्यपरंपरेतून सुरू झालेली भारतीय रंगभूमी कालांतराने विविध प्रादेशिक भाषांमध्ये विकसित होत गेली. लोकनाट्य, भक्तीपर नाट्य, पारंपरिक रंगभूमी आणि आधुनिक प्रयोगशील नाट्य अशा विविध टप्प्यांतून तिचा प्रवास घडलेला दिसतो. परंपरेत रुजलेली ही रंगभूमी समाजातील मूल्ये, श्रद्धा, संघर्ष आणि मानवी भावना व्यक्त करण्याचे सशक्त माध्यम ठरली आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय रंगभूमीने नवे वैचारिक व प्रयोगशील वळण घेतले. वास्तववादी, अस्तित्ववादी, सामाजिक आणि राजकीय आशय असलेल्या नाटकांनी रंगभूमीला नवीन दिशा दिली. थर्ड थिएटर, स्ट्रीट थिएटर, प्रायोगिक नाटक, लोकनाट्याचा आधुनिक वापर यांमुळे रंगभूमी अधिक लोकाभिमुख आणि गतिशील बनली. या प्रयोगशीलतेतून नाटक केवळ मनोरंजनाचे साधन न राहता सामाजिक जाणीव जागृत करणारे प्रभावी माध्यम ठरले. या लेखात भारतीय रंगभूमीच्या स्वरूपाचा अभ्यास करताना तिच्या परंपरागत मुळांचा आणि आधुनिक प्रयोगशीलतेचा परस्पर संबंध स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.*

*Corresponding Author
Nirav M. Patil, Shri. Maharani Tarabai Govt. College of Education, Kolhapur
nmpatil117798@gmail.com

Scan and Access

Creative Commons Non Commercial CC BY-NC: This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-Non Commercial 4.0 License (http://www.creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) which permits non-Commercial use, reproduction and distribution of the work without further permission provided the original work is attributed.

परंपरा आणि नवता यांचा समन्वय साधत भारतीय रंगभूमीने कशी सामाजिक भूमिका बजावली आहे, याचा सविस्तर आढावा या अभ्यासातून घेतला आहे.

Keywords: *भारतीय रंगभूमी, नाट्यपरंपरा, प्रयोगशील नाटक, लोकनाट्य, थर्ड थिएटर*

1 | प्रस्तावना

भारतीय रंगभूमी ही देशाच्या सांस्कृतिक आणि सामाजिक जीवनाची एक सजीव अभिव्यक्ती आहे. प्राचीन काळापासून आजपर्यंत नाटकाने भारतीय समाजातील विचार, भावना, संघर्ष आणि मूल्ये प्रभावीपणे मांडली आहेत. नाटक हे केवळ मनोरंजनाचे माध्यम नसून समाजाचे वास्तव, मानवी नातेसंबंध आणि बदलत्या काळातील प्रश्न यांचे प्रतिबिंब दाखवणारी एक सशक्त कला आहे. त्यामुळे भारतीय रंगभूमीचा अभ्यास करताना तिच्या परंपरा, प्रवाह आणि परिवर्तन यांचा समग्र विचार करणे आवश्यक ठरते.

भारतीय रंगभूमीची मुळे संस्कृत नाट्यपरंपरेत आढळतात. भरतमुनींच्या *नाट्यशास्त्र* या ग्रंथाने नाटकाला शास्त्रीय अधिष्ठान दिले. पुढे लोकनाट्य, भक्तिनाट्य आणि प्रादेशिक रंगपरंपरांच्या माध्यमातून नाटक सर्वसामान्य लोकांच्या जीवनाशी जोडले गेले. प्रत्येक प्रदेशातील भाषा, संस्कृती आणि सामाजिक परिस्थितीनुसार नाटकाचे स्वरूप बदलत गेले, मात्र त्याचा सामाजिक आशय कायम राहिला.

आधुनिक काळात भारतीय रंगभूमीने नव्या प्रयोगशीलतेकडे वाटचाल केली. वास्तववादी, अस्तित्ववादी आणि सामाजिक आशय असलेल्या नाटकांनी प्रेक्षकांना विचार करण्यास प्रवृत्त केले. पारंपरिक रंगमंचाच्या चौकटी मोडून स्ट्रीट थिएटर, थर्ड थिएटर आणि प्रायोगिक नाटकांसारखे नवे प्रवाह उदयास आले. या बदलांमुळे रंगभूमी अधिक लोकाभिमुख आणि सामाजिकदृष्ट्या जागरूक बनली.

या लेखात भारतीय रंगभूमीच्या स्वरूपाचा अभ्यास करताना तिच्या परंपरागत मुळांचा आणि आधुनिक प्रयोगशीलतेचा परस्पर संबंध स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. परंपरा आणि नवता यांचा समन्वय साधत भारतीय रंगभूमीने समाजाशी कसा संवाद साधला आहे, याचे विश्लेषण या अभ्यासातून करण्यात येणार आहे.

2 | बंगाली रंगभूमी आणि बादल सरकार

मराठी रंगभूमीच्या समांतर विचार करता बंगाली रंगभूमीचा उल्लेख अपरिहार्य ठरतो. भारतीय नाट्यपरंपरेत बंगाली रंगभूमीने प्रगत, प्रयोगशील आणि वैचारिकदृष्ट्या समृद्ध अशी स्वतंत्र ओळख निर्माण केली आहे. सामाजिक वास्तव, राजकीय जाणीव आणि मानवी अस्तित्वाचे प्रश्न यांचा सखोल विचार करणारी बंगाली रंगभूमी ही केवळ मनोरंजनापुरती मर्यादित न राहता विचारप्रवर्तक माध्यम म्हणून विकसित झाली आहे.

इंडियन पीपल्स थिएटर असोसिएशन (IPTA) या सांस्कृतिक चळवळीमुळे बंगाली रंगभूमीला नवे वैचारिक अधिष्ठान प्राप्त झाले. IPTA च्या माध्यमातून नाटक हे समाजपरिवर्तनाचे साधन आहे, ही जाणीव अधिक ठळकपणे पुढे आली. कामगार, शेतकरी, स्त्रिया आणि उपेक्षित घटकांच्या प्रश्नांना रंगमंचावर स्थान मिळाले. त्यामुळे बंगाली रंगभूमी सामाजिक वास्तवाशी अधिक घट्टपणे जोडली गेली.

या वैचारिक आणि प्रयोगशील परंपरेत बादल सरकार यांचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. त्यांनी पारंपरिक रंगमंचाच्या चौकटी मोडून नाटकाला नवे रूप दिले. *एबंग इंद्रजित*, *पगला घोडा*, *बाकी इतिहास* यांसारख्या नाटकांतून त्यांनी आधुनिक माणसाच्या एकटेपणाचा, नैराश्याचा, असुरक्षिततेचा आणि अस्तित्वाच्या प्रश्नांचा प्रभावी वेध घेतला. त्यांच्या नाटकांमध्ये कथानकाइतकेच संवाद, मौन आणि प्रतीकात्मकता यांना महत्त्वाचे स्थान आहे.

पगला घोडा हे नाटक बादल सरकार यांच्या सामाजिक जाणिवेचे ठळक उदाहरण मानले जाते. या नाटकात स्त्रीच्या आत्महत्येचा प्रश्न केंद्रस्थानी ठेवून प्रेमसंबंधांतील असमतोल, स्त्रीचे भावनिक शोषण आणि पुरुषप्रधान मानसिकता उघड केली आहे. स्त्री ही प्रेमात स्वतःला झोकून देणारी आणि पुरुष मात्र स्वतःला सुरक्षित ठेवणारा असा सामाजिक दृष्टिकोन या नाटकातून तीव्रपणे व्यक्त होतो. हे नाटक केवळ एका घटनेचे चित्रण न करता संपूर्ण समाजव्यवस्थेतील दांभिकपणावर प्रकाश टाकते.

बादल सरकार यांच्या नाटकांचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांचा थेट, प्रामाणिक आणि प्रश्न विचारणारा सूर. त्यांनी नाटकाला सजावटीच्या चौकटीतून बाहेर काढून माणसाच्या अंतर्मनाशी जोडले. त्यांच्या विचारांमुळेच पुढे 'थर्ड थिएटर'सारख्या संकल्पनेचा उदय झाला आणि भारतीय रंगभूमीला नवी दिशा मिळाली. त्यामुळे बंगाली रंगभूमी आणि विशेषतः बादल सरकार यांचे योगदान भारतीय नाट्यपरंपरेत मैलाचा दगड ठरते.

3 | थर्ड थिएटर आणि प्रयोगशीलता

पारंपरिक रंगमंचाच्या भौतिक, आर्थिक आणि सौंदर्यात्मक मर्यादा लक्षात घेऊन बादल सरकार यांनी “थर्ड थिएटर” ही अभिनव संकल्पना मांडली. प्रेक्षागृह, पडदा, नेपथ्य आणि प्रकाशयोजना यांवर अवलंबून असलेल्या पारंपरिक नाटकाच्या चौकटीला छेद देत त्यांनी नाटकाला थेट लोकांच्या दैनंदिन जीवनाच्या अवकाशात आणले. उद्याने, मोकळ्या जागा, रस्ते, चौक, कारखान्यांची परिसरं किंवा वसाहतीतील खुली ठिकाणे येथे सादर होणारे नाटक म्हणजे थर्ड थिएटर.

या संकल्पनेमुळे नाटक आणि प्रेक्षक यांच्यातील अंतर लक्षणीयरीत्या कमी झाले. तिकीट, औपचारिक शिस्त किंवा सामाजिक अडथळे न राहता सामान्य माणूस थेट नाटकाचा साक्षीदार बनला. कलाकार आणि प्रेक्षक यांच्यातील संवाद अधिक सजीव झाला आणि नाटकाचा आशय थेट, प्रामाणिक आणि प्रभावीपणे पोहोचू लागला. थर्ड थिएटरमध्ये नेपथ्य आणि तांत्रिक साधनांपेक्षा अभिनय, देहबोली, आवाज आणि आशय यांना अधिक महत्त्व देण्यात आले.

प्रयोगशीलतेच्या दृष्टीने थर्ड थिएटरने भारतीय रंगभूमीला नवे परिमाण दिले. सामाजिक अन्याय, स्त्रीपुरुष असमानता, राजकीय दांभिकपणा, मानवी एकटेपणा आणि अस्तित्वाचे प्रश्न यांसारखे विषय अधिक तीव्रतेने मांडले गेले. या नाटकांनी प्रेक्षकांना केवळ करमणूक दिली नाही, तर विचार करायला आणि प्रश्न विचारायला प्रवृत्त केले.

थर्ड थिएटरचा प्रभाव पुढे स्ट्रीट थिएटर, प्रायोगिक नाटक आणि लोकाभिमुख रंगचळवळींवर दिसून येतो. त्यामुळे भारतीय रंगभूमी अधिक गतिमान, लोककेंद्री आणि सामाजिकदृष्ट्या जागरूक झाली. एकूणच, थर्ड थिएटर ही संकल्पना नाटकाच्या स्वरूपात मूलभूत बदल घडवणारी ठरली आणि प्रयोगशीलतेच्या माध्यमातून भारतीय रंगभूमीला नवी दिशा देणारी ठरली.

4 | हिंदी व मराठी नाटकाचा विकास

आधुनिक भारतीय नाटकाच्या विकासात हिंदी आणि मराठी रंगभूमीचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे मानले जाते. स्वातंत्र्योत्तर काळात या दोन्ही भाषांतील नाटकांनी सामाजिक वास्तव, मानवी नातेसंबंध आणि अस्तित्ववादी प्रश्न यांना केंद्रस्थानी ठेवत भारतीय रंगभूमीला वैचारिक खोली प्रदान केली. या काळात नाटक केवळ मनोरंजनाचे माध्यम न राहता समाजाचे चिकित्सक विश्लेषण करणारे प्रभावी साधन बनले.

हिंदी रंगभूमीवर मोहन राकेश, विजय तेंडुलकर आणि गिरीश कर्नाड यांसारख्या नाटककारांनी आधुनिक भारतीय नाटकाला नवे वैचारिक अधिष्ठान दिले. मोहन राकेश यांची नाटके मानवी जीवनातील अपूर्णता, भावनिक ताणतणाव आणि अस्तित्वाच्या शोधाभोवती फिरताना दिसतात. *आषाढ का एक दिन* या नाटकातून त्यांनी महाकवी कालिदासाच्या जीवनाच्या माध्यमातून कलाकाराच्या सर्जनशीलतेतील एकाकीपणा आणि वैयक्तिक जीवनातील संघर्ष उलगडला. तर *आधे अधूरे* या नाटकात कुटुंबसंस्थेतील विस्कळीतपणा, नातेसंबंधांतील ताण आणि आधुनिक माणसाची अस्वस्थ मानसिकता प्रभावीपणे मांडली आहे.

मराठी रंगभूमीवर विजय तेंडुलकर यांनी सामाजिक वास्तवाची तीव्र, निर्भीड आणि कधी कधी अस्वस्थ करणारी मांडणी केली. त्यांच्या नाटकांतून सत्ता-संबंध, लैंगिक राजकारण, हिंसा आणि नैतिक दांभिकपणा यांवर प्रखर प्रकाश टाकण्यात आला. मराठी नाटकाला सामाजिक जाणीव आणि वैचारिक धार देण्यात त्यांचे योगदान मोलाचे ठरते. त्यांच्या नाटकांनी प्रेक्षकांना केवळ कथानक पाहण्यास नव्हे, तर समाजातील कटू सत्यांवर विचार करण्यास भाग पाडले.

याचबरोबर गिरीश कर्नाड यांनी भारतीय रंगभूमीला एक वेगळी कलात्मक आणि वैचारिक दिशा दिली. त्यांनी पुराणकथा, इतिहास आणि लोककथा यांचा आधुनिक जीवनाशी सुंदर समन्वय साधला. *ययाती*, *हयवदन* आणि *तुग़लक* यांसारख्या नाटकांतून त्यांनी सत्ता, नैतिकता, ओळख आणि मानवी अपूर्णता यांसारख्या प्रश्नांना समकालीन संदर्भ दिला. प्राचीन कथानकांचा वापर करून आधुनिक समाजातील गुंतागुंत मांडणे, हे कर्नाड यांच्या नाट्यलेखनाचे वैशिष्ट्य ठरते.

एकूणच, हिंदी आणि मराठी नाटकाच्या विकासात या नाटककारांनी भारतीय रंगभूमीला वैचारिक समृद्धी, सामाजिक जाणीव आणि कलात्मक प्रयोगशीलता प्रदान केली. त्यांच्या नाटकांमुळे भारतीय नाटक अधिक सखोल, विचारप्रवर्तक आणि काळाच्या प्रश्नांशी संवाद साधणारे बनले, असे निश्चितपणे म्हणता येते.

5 | कन्नड व लोकनाट्य परंपरा

भारतीय नाट्यपरंपरेच्या विकासात कन्नड रंगभूमीने अत्यंत महत्त्वाचे आणि वैशिष्ट्यपूर्ण योगदान दिले आहे. कन्नड नाटकाने परंपरा, लोकसंस्कृती आणि आधुनिक जाणिवा यांचा सुंदर समन्वय साधत भारतीय रंगभूमीला वेगळी ओळख प्राप्त करून दिली. ग्रामीण जीवन, लोकविश्वास, धार्मिक समजुती आणि मानवी भावभावना यांचे प्रभावी चित्रण कन्नड नाटकाच्या केंद्रस्थानी राहिले आहे.

कन्नड रंगभूमीवर शिवराम कारंत आणि चंद्रशेखर कंबार यांसारख्या नाटककारांनी लोककथा, पुराणकथा आणि ग्रामीण समाजाच्या अनुभवांचा सर्जनशील वापर केला. शिवराम कारंत यांनी लोकनाट्य आणि संगीतपरंपरेचा आधार घेत कन्नड नाटकाला सांस्कृतिक खोली दिली, तर चंद्रशेखर कंबार यांनी लोककथा आणि लोकभाषेच्या माध्यमातून मानवी जीवनातील संघर्ष, प्रेम, श्रद्धा आणि वेदना प्रभावीपणे मांडल्या. त्यांच्या नाटकांमध्ये लोकजीवनाची सहजता आणि त्यामधील तत्त्वज्ञान एकत्रितपणे अनुभवायला मिळते.

लोकनाट्य परंपरा ही भारतीय रंगभूमीची एक मूलभूत आणि समृद्ध अंग आहे. लोकनाट्य, दशावतार, तमाशा, यक्षगान, भवाई, नौटंकी अशा विविध परंपरांनी भारतीय नाट्यसंस्कृतीला बहुरंगी स्वरूप दिले आहे. या नाट्यप्रकारांमध्ये गीत, नृत्य, संवाद आणि अभिनय यांचा सजीव संगम आढळतो. लोकनाट्याचे वैशिष्ट्य म्हणजे ते थेट सामान्य जनतेच्या जीवनाशी आणि भावनांशी जोडलेले असते.

यक्षगानसारख्या नाट्यप्रकारांतून पुराणकथा आणि धार्मिक आख्यानांचे रंगतदार सादरीकरण केले जाते, तर तमाशा आणि दशावतार या प्रकारांतून सामाजिक टीका, विनोद आणि लोकभावना प्रभावीपणे व्यक्त केल्या जातात. या परंपरांनी नाटकाला केवळ करमणुकीचे साधन न ठेवता सामाजिक संवादाचे माध्यम बनवले आहे.

एकूणच, कन्नड रंगभूमी आणि लोकनाट्य परंपरांनी भारतीय नाट्यसंस्कृती अधिक समृद्ध, लोकाभिमुख आणि वैचारिकदृष्ट्या सशक्त केली आहे. परंपरेत रुजलेली ही नाट्यरचना आजही आधुनिक रंगभूमीला प्रेरणा देत असून भारतीय नाटकाच्या जिवंतपणाचे आणि सातत्याचे प्रतीक ठरते.

6 | समकालीन भारतीय नाटक

समकालीन भारतीय नाटक हे समाजातील बदलत्या वास्तवाचे सूक्ष्म आणि संवेदनशील प्रतिबिंब आहे. आजच्या नाटकात सामाजिक प्रश्न थेट घोषणात्मक किंवा उपदेशात्मक पद्धतीने मांडले जात नाहीत, तर मानवी अनुभव, मानसिक संघर्ष, अंतर्गत वेदना आणि दैनंदिन जीवनातील गुंतागुंत यांच्या माध्यमातून ते हळुवारपणे उलगडले जातात. त्यामुळे नाटक अधिक परिणामकारक ठरते आणि प्रेक्षकांना स्वतःशी व समाजाशी संवाद साधण्यास प्रवृत्त करते.

स्त्री–पुरुष समानता, लैंगिक ओळख, जात–वर्ग संघर्ष, विस्थापन, स्थलांतर, ओळखीचा प्रश्न आणि सत्ता-संबंध हे विषय समकालीन भारतीय नाटकात प्रकर्षाने दिसून येतात. या प्रश्नांचे चित्रण करताना नाटककार मानवी नातेसंबंध, कौटुंबिक ताणतणाव आणि वैयक्तिक अनुभव यांवर भर देतात. त्यामुळे सामाजिक समस्या केवळ बाह्य वास्तव म्हणून न राहता मानवी मनाच्या पातळीवर उलगडताना दिसतात.

समकालीन नाटकाच्या विकासात विविध रंगप्रवाहांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. स्ट्रीट थिएटरने सामाजिक प्रश्न थेट जनतेपर्यंत नेण्याचे कार्य केले, तर प्रायोगिक नाटकांनी नाट्यरचना, अभिनय आणि मांडणीच्या पारंपरिक चौकटी मोडून काढल्या. लोकनाट्याच्या आधुनिक वापरामुळे स्थानिक संस्कृती, बोलीभाषा आणि लोकभावना रंगभूमीवर नव्या रूपात प्रकट झाल्या.

या सर्व प्रवाहांमुळे भारतीय रंगभूमी सतत गतिमान, वैविध्यपूर्ण आणि सामाजिकदृष्ट्या जागरूक राहिली आहे. समकालीन भारतीय नाटक केवळ वर्तमानकाळाचे चित्रण करत नाही, तर समाजातील असमतोल, अन्याय आणि मानवी संघर्ष यांवर प्रश्न उपस्थित करून परिवर्तनाची शक्यता सूचित करते. त्यामुळे आजचे नाटक हे मनोरंजनाबरोबरच विचारप्रवर्तनाचे प्रभावी माध्यम ठरते.

7 | निष्कर्ष

भारतीय नाटक हे समाजजीवनाचे सजीव आणि प्रभावी चित्रण करणारे एक महत्त्वपूर्ण माध्यम आहे. प्राचीन संस्कृत नाट्यपरंपरेपासून ते समकालीन प्रायोगिक रंगभूमीपर्यंत भारतीय नाटकाचा प्रवास सातत्याने सामाजिक वास्तवाशी संवाद साधत पुढे जाताना दिसतो. विविध भाषांतील, प्रादेशिक तसेच प्रयोगशील नाटकांनी भारतीय रंगभूमीला वैचारिक समृद्धी, कलात्मक खोली आणि सामाजिक जाणीव प्रदान केली आहे.

भारतीय नाटकाने परंपरा आणि आधुनिकता यांचा समन्वय साधत मानवी जीवनातील गुंतागुंत, संघर्ष, वेदना आणि आशा यांचे प्रभावी दर्शन घडवले आहे. पौराणिक व लोककथांपासून प्रेरणा घेत आधुनिक प्रश्न मांडणारी नाटके असोत किंवा समकालीन समाजातील असमतोल, अन्याय आणि अस्तित्ववादी प्रश्न उलगडणारी प्रयोगशील नाटके असोत, भारतीय रंगभूमीने प्रत्येक टप्प्यावर समाजाचे प्रतिबिंब प्रामाणिकपणे मांडले आहे.

यामुळे भारतीय नाट्यपरंपरा ही केवळ भूतकाळातील सांस्कृतिक वारसा म्हणून मर्यादित राहत नाही, तर ती सतत विकसित होत असलेली एक जिवंत प्रक्रिया ठरते. बदलत्या सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक परिस्थितीशी जुळवून घेत भारतीय नाटकाने स्वतःला नव्याने घडवले आहे. म्हणूनच भारतीय रंगभूमी ही केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून सामाजिक संवाद, विचारप्रवर्तन आणि परिवर्तनाची जाणीव निर्माण करणारे सशक्त माध्यम म्हणून आजही तितकीच महत्त्वपूर्ण आहे.

संदर्भ

[1] साठे, मकरंद. *मराठी रंगभूमीच्या तिसऱ्या रात्री*. पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.

[2] अस्तोर्जी, गिरीश. *विसाव्या शतकातील हिंदी नाटक आणि रंगमंच*. भारतीय ज्ञानपीठ.

[3] धामके, वसंत आबाजी. *मराठी नाटक आणि रंगभूमी: विसावे शतक*. पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.

[4] खोले, विलास. *नाटक आणि रंगभूमी परिभाषा संग्रह*. महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.

Cite this article

The Nature of Indian Theatre: Tradition and Experimentation: **भारतीय रंगभूमीचे स्वरूप: परंपरा आणि प्रयोगशीलता**. (2026). *Research Review Journal of Educational and Physical Excellence*, *1*(1), 06-10. https://rrjepe.in/index.php/rrjepe/article/view/12